

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

CƏFƏROVA KƏMALƏ HAVADAR QIZI

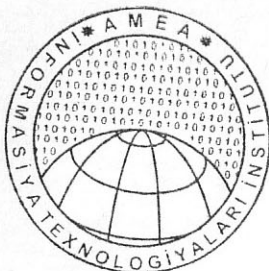
ŞER TƏRCÜMƏSİNİN SİNTAKTİK-ÜSLUBİ MƏSƏLƏLƏRİ
(ŞEKSPIR SONETLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ
TƏRCÜMƏLƏRİ ƏSASINDA)

10.02.20 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2004

22.11.04

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dili üzrə tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasi kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: filologiya elmləri namizədi,
dosent Q.H.Bayramov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru,
professor H.M.Zərbəliyev

filologiya elmləri doktoru
A.Y.Məmmədov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Müdafiə «18» Deçabr 2004-cü il tarixdə saat «14⁰⁰»-da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdindəki elmlər doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 02 071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: 370014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «10» noyabr 2004-cü il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri namizədi, dosent.

 N.R.Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın aktuallığı. Azərbaycan filologiyasında bədii tərcümə problemləri sahəsində çox işlər görülmüş, bir sıra dəyərli əsərlər yazılmışdırsa da şəər tərcüməsinin üslubi sintaksisi məsələləri müqayisəli şəkildə çox az öyrənilmişdir. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcümə məsələlərinə gəldikdə isə, demək olar ki, son illər bu məsələlər yalnız bir neçə tədqiqat işinin obyektı olmuşdur. Ona görə də bu sahədə böyük boşluq hələ qalmaqdadır. Bu baxımdan bədii tərcümənin, xüsusilə də poetik əsərlərin üslubi sintaksisi problemlərinin tədqiqi olduqca aktualdır. Bu mövzu həm də ona görə aktual və əhəmiyyətli ki, onun nəticələri gələcəkdə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümələrin bədii keyfiyyətinin yaxşılaşmasına ciddi şəkildə kömək edə bilər. Bundan başqa, dahi ingilis şairi Şekspirin sonetlərinin S.Mustafa və T.Əyyubov tərəfindən edilmiş tərcümələrinin tənqidi təhlili müəyyən mənada müasir Azərbaycan ədəbi dilinə tərcümə tarixini və ümumiyyətlə, tərcümə nəzəriyyəsinə və təcrübəsinə xeyli zənginləşdirə bilər.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmeti şəər tərcüməsinin üslubi sintaksisi məsələləri, obyektı isə Şekspir sonetlərinin Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələridir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqatda işin xarakterinə uyğun olaraq müqayisəli-tipoloji metod tətbiq edilmişdir. Tədqiqat bütövlükdə tərcümə mətni (TM) və məxəz mətninin (MM) tutuşdurulması əsasında onların sintaktik strukturu arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin üzə çıxarılması və təhlilinə yönəldilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri. Üslubiyyatda əsas məsələ nitqin xarakter və məqsədinə uyğun olaraq bu və ya digər dilin imkanları çərçivəsində fikir və hisslərin ifadəsi üçün daha uyğun formanın seçilməsidir. Bu baxımdan tərcümə və üslubiyyatın oxşar cəhətləri xüsusi maraq doğurur. Əgər üslubiyyatda əsas məsələ eyni dilin imkanları daxilində məqsəduyğun formanın seçilməsidirsə, tərcümədə məxəz mətnindəki fikrin tərcümə mətnində verilməsi üçün müvafiq formanın seçilməsidir. Tərcüməni haqlı olaraq üçlübi problem hesab edirlər¹. Buna uyğun olaraq bu tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis şerinin Azərbaycan dilinə tərcü-

¹ Эткинд Е.Г. Разговор о стихах. М.: 1970, с.180

məsinin üslubi sintaksisinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması, poetik mətnin üslubi sintaksisinin tərcümədə adekvat şəkildə saxlanması prinsiplərinin müəyyənəşdirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Şekspir sonetlərini üslubi baxımdan təhlil etmək;
- Üslubi-sintaktik vasitələri digər üslubi vasitələrdən ayırmaq və mətnə onların hər birinin üslubi və semantik yükünü, üslubi funksiyasını müəyyənəşdirmək;
- Üslubi-sintaktik vasitələri müxtəlif baxımdan təsnif etmək və qruplaşdırmaq;

- Sonetlərdə üslubi sintaksisi ilə seçilən məqamları onların tərcümə variantları ilə tutuşdurmaq, tərcümələrdəki müsbət və mənfi cəhətləri aşkarlamaq, onların əsasında ümumiləşdirmələr aparmaq;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya tərcüməçilik işində indiyədək geniş, konkret şəkildə öyrənilməmiş bir problemə – Şekspir sonetlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələri əsasında şer tərcüməsinin üslubi sintaksisi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bəzi filoloqlarımız hesab edirlər ki, Şekspir sonetləri S.Mustafa və T.Əyyubovun tərcüməsində Azərbaycan oxucusunu qane edir və həmin tərcümələrin təkmilləşdirilməsinə, dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac yoxdur. Lakin ilkin müşahidələrimiz göstərdi ki, Şekspir sonetlərinin Azərbaycan dilində mövcud olan tərcümələrinin dəqiqləşdirmə və təkmilləşdirməyə ehtiyacı vardır. Bu tədqiqatın yeniliy də ondan ibarətdir ki, biz tutuşdurma, üslubi-sintaktik təhlillər aparmaq yolu ilə həmin çatışmazlıqları üzə çıxarır, yeri gəldikcə daha müvafiq variantlar təklif edirik.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatda irəli sürülmüş nəzəri müddəalar istər müasir poetik tərcümə nəzəriyyəsinin zənginləşdirilməsi, istərsə də Azərbaycan dilinə tərcümənin ümumi nəzəri əsaslarının yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən ali məktəblərdə tərcümə nəzəriyyəsi və praktik tərcümə üzrə kurslarda istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dili üzrə tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. İşin əsas elmi nəticələri və

müddəaları müəllifin altı elmi məqaləsində öz əksini tapmışdır. Dissertasiyada aşağıdakı məsələlər müdafiəyə çıxarılır:

- a) Sonet sintaktik tam kimi,
- b) Sonetlərdə işlənmiş üslubi-sintaktik priyomlar,
- c) Sonetlərdə bağlama vasitələrinə əsaslanan üslubi priyomlar,
- ç) Sonetlərdə danışiq dili konstruksiyalarına əsaslanan üslubi priyomlar,
- d) Sonetlərdə sintaktik struktur mənadan məqsəd üçün istifadə edilməsi.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi əsaslandırılmış, tədqiqatın predmeti, obyekt, məqsəd və vəzifələri, metodu, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, işin approbasiyası və strukturu haqqında məlumat verilmişdir.

«Şekspir sonetlərinin üslubi sintaksisi» adlanan birinci fəsilə əvvəlcə Azərbaycan dilçiliyində sintaksisin öyrənilməsi tarixinə qısa ekskurs edilir. Bu fəsil bir neçə bölmədən ibarətdir.

1.1. «Sonet sintaktik tam kimi». Sintaktik tam rəbitəli nitqin (mətnin) cümlədən böyük elə bir bitkin mənalı parçasıdır ki, onu bir daha bitkin mənalı mətnlərə ayırmaq olmaz. Sintaktik tamın özü mətnlər yaradır. Mətnin yaranmasının da əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətnin təşkili mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik proqressiya ilə bağlıdır. Mürəkkəb sintaktik tamın qurulması bilavasitə mətndə qoyulmuş fikirlə, fikrin ardıcılığı ilə bağlıdır.

Mətnlər iki yerə bölünür: mikro və makromətnlər. Mikromətn elə kiçik mətnədir ki, orada konkret bir fikir, mətləb tamamlanmış olur. Sonetlərin hər bir misrasını mikromətn hesab etmək olar.

Makromətn 3 hissədən ibarət olur: başlanğıc, orta, sonluq. Mətnin başlanğıc mərhələsi semantik-qrammatik genişliklə xarakterizə edilir. Mətnin orta mərhələsi eyni zamanda başlanğıc mərhələdə əsası qoyulan ümumi məzmunun açılmasına xidmət edir. Orta mərhələ mətnin ən vacib informasiyasının ötürülməsinə keçid hazırlayır. Bu

mərhələ başlanğıc mərhələ vasitəsilə təqdim edilən mücərrəd girişi mümkün həddə konkretləşdirməyə xidmət edir.

Mətn ayrı-ayrı cümlələrin mexaniki yığılı, toplusu deyil, onların yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğun yekunudur. Mətni mənənin və müəyyən struktur qanunauyğunluqlarının birləşməsindən əmələ gələn cümlələr qrupu kimi müəyyənləşdirmək olar.²

1.1.1. Paraqraf. Bu bölmədə paraqraf əvvəlcədən bölünmüş cümlələr qrupunu və cümlə sırasının sonunda bölgünü adlandırmaq üçün istifadə olunan qrafik vasitə kimi araşdırılır. Paraqraf əsasən aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulur.

- 1) Ümumidən xüsusiyyə və ya xüsusidən ümumiyyə prinsipi,
- 2) İnduktiv və deduktiv prinsip,
- 3) Səbəbdən nəticəyə, nəticədən səbəbə prinsipi,
- 4) Təzad və müqayisə prinsipi.

Paraqrafın əsas məqsədi oxucuya yazıçının nə yazdığını dərk etməkdə kömək etmək, oxucunun müəyyən reaksiya göstərməsini təmin etməkdir. Yazıçılar öz əsərlərini paraqraflara bölməklə hər bir paraqrafın daha asanlıqla başa düşülməsinə, məntiqli şəkildə dərk olunmasına şərait yaradırlar.

1.1.2. Abzas qrafik termin olub, yazıda ardıcıl gələn iki sətirbaşı arasında yerləşən və məntiqi cəhətdən bitmiş bir fikri bildirən mürəkkəb sintaktik tamdır. Mətn yaradılmasında onun da rolu böyükdür. Bəzən abzas ilə sintaktik tamın tamamilə eyni məfhumlar olduğu qeyd olunur. Lakin dilçilərin bir çoxu bu iki anlayışı eyniləşdirməyin əleyhinədir. A.Q.Rudnev abzası bir neçə müstəqil cümlənin birləşməsi kimi, sintaktik tamı isə daha böyük vahid kimi müəyyənləşdirilir.³ A.Fridmana görə, mürəkkəb sintaktik bütöv sintaktik vahid deyil, məntiqi-semantik birlikdir. Müəllifin fikrincə, o, bütöv struktura malik deyildir, çünki mürəkkəb sintaktik bütövü müəyyənləşdirən zaman onun immanent xüsusiyyətlərindən danışmırlar, ancaq onun tərkib hissələri olan ayrı-ayrı cümlələrin qu-

² Севбо И.П. Структура связного текста и автоматизация реферирования // М.: 1969, с.8 Сборник статей

³ Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. М.: 1963, с. 349

ruluşunu təhlil edirlər.⁴ M.Svotina mürəkkəb sintaktik bütövü dil faktı kimi, abzası isə nitq faktı kimi qeyd edir.⁵

1.2. Sonetlərdə işlənmiş sintaktik-üslubi priyomların ən mühümlərindən biri də söz sırasıdır. Söz sırası müxtəlif dillərdə özünü müxtəlif şəkildə göstərir və mənsub olduğu dilin quruluşu ilə şərtlənir. Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində söz sırası xeyli sabitdir. Cümlədə söz sırasının sabitlik, yaxud sərbəstlik dərəcəsi həmin dilin morfoloji quruluşundan asılı olur. Dildə morfoloji quruluş nə qədər zəngindir, söz sırası da bir o qədər sərbəstdir və əksinə, morfoloji quruluş nə qədər zəifdirsə, söz sırası da bir o qədər sabitdir. N.Məmmədovun göstərdiyi kimi, “Dünyanın bəzi dillərində cümlədə sözlərin sıralanmasının müxtəlif qrammatik mənaların yaradılmasında mümkün əhəmiyyəti vardır. Sözdəyişdirici şəkilçiləri olmayan dillərdə sıralanmanın əhəmiyyəti daha böyükdür. İstər Çin, istərsə də ingilis və s. dillərdə nitq hissələri və cümlə üzvlərinin müəyyənləşdirilməsində sözlərin sıralanmasından istifadə olunur”.⁶

Dünya dillərində söz sırasının 2 mühüm funksiyası vardır:

- 1) sintaktik-semantik funksiya,
- 2) üslubi funksiya.

Sintaktik-semantik funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə, həm cümlənin mənası, həm də sözün sintaktik vəzifəsi dəyişir.

Üslubi funksiyanın mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə, sözün sintaktik funksiyası və cümlənin mənası dəyişmir, əksinə bu və ya digər üzv aktualaşdırılaraq daha qabarıq nəzərə çarpdırılır.

O. Yespersenə görə, “İngilis dili... öz inkişafı boyunca elə dəyişməz söz sırası yaratmışdır ki, orada cümlənin mübtədası dərhal nəzərə çarpır”.⁷ Bu “dəyişməz söz sırası” mübtəda-xəbər-tamamlıq ardıcılığıdır.

⁴ Фридман Л.Г. К вопросу о сверхфразовых единицах // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л.: 1975. с.216

⁵ Свотина М.Г. Абзац как единица речевой практики // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л.: 1975, с.220

⁶ Мəmmədov N. Dilçiliyin əsasları. Bakı: 1961, s.131

⁷ Jespersen O. Essentials of English Grammar. London: 1973, p.9

Bəzən cümlədə mübtədanın, xəbərin, tamamlığın tez-tez öz müvafiq yerində işlənməməsi halları özünü göstərir. Bu hadisə inversiya adlanır. İnversiya cümlədə müəyyən üzvün aktualaşdırılması məqsədilə, üslubi məqsədlə ilə tətbiq edilir. Lakin Azərbaycan və ingilis dillərinin tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, onlarda cümlədə sözlərin sırasının pozulmasının səbəblərindən biri də XIX əsrin əvvəllərinə kimi nəsr dilinin çox ləng inkişaf etməsidir. Bəzi ədəbi janrlar (roman, povest, hekayə) hələ tam formalaşmamışdı. Bu səbəbdən də onlara xas olan üslub normalarının real ifadəsi və vahid qrammatik qaydalar nizama düşə bilmirdi.

1.2.1. Ara konstruksiyaları (paranteza) söylənən fikrə münasibət bildirir. Bura ara sözləri, ara cümlələri də daxildir. Əlavə konstruksiyalar əlavə məlumat vermək məqsədi daşıyır. Ara konstruksiyaları bütövlükdə cümlənin məzmunu ilə, yaxud da cümlədə bir sözle bağlı olur. Ara konstruksiyaları məndə əsas cümlədən vergül, tire və ya mötərizə ilə ayrılır.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də ara sözləri formalaşma və inkişafı cəhətdən müxtəlifdir. Ara sözləri 2 yerə bölünür: sadə və mürəkkəb. Bu sözləri morfologiyada modal sözlər də adlandırırlar. İngilis dilində bir sıra sözlər başqa nitq hissələrindən, demək olar ki, tam təcrid olunmuş və modal sözlə çevrilmişlər. Məs: *no doubt, of course, naturally, surely* və s. Onlar sintaksisdə yalnız ara sözləri vəzifəsində çıxış edirlər.

1.2.2. Paralel konstruksiyalar və ya paralelizm bir-birinə yaxın mənalara ifadə edən, lakin müxtəlif sintaktik vahidlərdən təşkil olunan konstruksiyalardır. Adətən budaq cümlə ilə müvafiq cümlə üzvü (məsdər, fəli sifət, fəli bağlama tərkibləri) paralel konstruksiyalar təşkil edir. Bəzən paralel konstruksiyalar ilə cümlənin həmcins üzvlərinin qarışıq salınmasına da təsadüf etmək olar.

Həmcins üzvlərdən fərqli olaraq, paralel konstruksiyalar bir-birilə sintaqmatik əlaqəyə girən iki və daha çox cümlə üzvünün təkrarından yaranır. Paralel konstruksiyaların quruluşu çox rəngarəngdir, onlarda müxtəlif cümlə üzvləri müxtəlif sxemlərdə birləşə bilər. Eyni zamanda paralel konstruksiyalar cümlə daxilində həm struktur baxımından, həm də semantik əlaqələrin mövcudluğu baxımından cümlənin həmcins üzvlərindən kəskin şəkildə fərqlənilir.

1.2.3. Xiazm paralelizmin xüsusi bir növü kimi sintaktik tamları təşkil edən komponentlərin bir-birinə əks sıra üzrə düzülməsi

əsasında meydana gələn paralelizmdir. Xiazm məndəki cümlələrin birləşməsinə təmin edən sintaktik üslubi vasitədir. İ.R.Qalperinə görə, "Xiazm çox sadə bir üslubi vasitədir. Bir sintaktik tamda (abzasda) cümlələrin bir-birini izləməsi zamanı ya əvvəlki, ya da sonrakı cümlənin sıralanma üsulu inversiyaya uğrayır. Bu üsul bəzən daha böyük deyim kəsiklərində reallaşır. Məsələn, əgər məlumatın verilməsi zamanı məlumatda əvvəlcə səbəbdən nəticəyə halı ifadə olunursa və bundan sonrakı hal nəticədən səbəbə doğru gedirsə, burada xiazm üsulu göz qabağındadır."⁸ Başqa bir əsərində İ.R.Qalperin xiazmı inversiyanın və paralelizmin birləşməsi kimi qeyd edir.⁹

Xiazmin əsas tələbi odur ki, onun ikinci komponenti struktur planında birinci komponentə münasibətdə inversiyaya uğrasın. Bundan başqa, mətnin komponentləri həm də məzmun planında bir-birilə xiazmatik münasibətdə ola bilərlər. Məsələn:

When day's oppression is not eased by night,
But *day by night*, and *night by day*, opprest?

sonet 28 (3-4)

Göründüyü kimi, *day by night*, *night by day* məna planında əksinə paralelizm üsulu ilə qurulmuşdur.

1.2.4. Klimaks elə bir bədii fiqurdur ki, tərkibindəki söz və ifadələrin hər biri özündən əvvəlkinə nisbətən semantik cəhətdən daha tam və doğru, daha təsirlidir və yüksələn istiqamətdə sıralanır. Klimaksın məntiqi, emosional və kəmiyyət klimaksı kimi üç növü vardır. Məntiqi klimaks hər bir sonrakı cümlədə verilmiş məlumatın əvvəlkindən daha vacib, əhəmiyyətli və zəruri olmasını tələb edir. Emosional klimaks sadəcə olaraq sinonimlər vasitəsilə reallaşdırılır. Kəmiyyət (nisbi) klimaksı isə müvafiq anlayışların həcmnin gücləndirilməsinə, artırılmasına əsas yaradır. Kəmiyyət klimaksı məntiqi klimaksdan daha çox maraq doğurur. Onun işlənməsi tamamilə fərqlidir. Kəmiyyət klimaksı təkcə leksik vasitələrlə deyil, bir-birinin ardınca gələn iki sintaktik quruluşlu cümlələrdə də reallaşa bilər. Klimaksın aşağıdakı düzlülüş formaları vardır:

⁸ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования // Мастерство перевода. М.: 1981, с.84

⁹ Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка М.: 1958, с.23

- a) genişləndirmə formasında düzülüş,
- b) sintaktik nümunələr əsasında düzülüş,
- c) konnotasiyalı (sözün əlavə məzmunu) düzülüş.

1.2.5. Sadalama zəncirvari şəkildə bağlı olan əşyaları, obyektləri, hadisələri bir-birinə bağlayır. Sintaktik cəhətdən cəmi mövqeydə duran bu əşyalar bir neçə növ semantik həmcinslik nümayiş etdirirlər. Cümlələr arasındakı bu cür əlaqələr bir-biri ilə asılılıq, səbəb-nəticə, bənzərlik, ardıcılıq, yaxınlıq və s. Şəkildə təzahür edirlər. Bəzən mətnə elə məqamlar olur ki, onun özünəməxsus diqqətli nöqtələrində məhz sadalama daha effektiv rol oynayır. Məsələn:

Pointing to each his *thunder, rain, and wind*

sonet 14 (6)

With *sun* and *moon*, with *earth* and *sea's rich gems*,
With *April's first-born flowers*, and all things rare

sonet 21 (6-7)

1.2.6. Saspens. Azərbaycan ədəbi dilində bu üslubi vasitə tərdid adlanır. Tərdid elə bir üslubi vasitədir ki, burada şair və ya yazıçı deyəcəyi əsas fikri yubadaraq şerin, mətnin sonunda oxucuya çatdırır. Tərdidin məqsədi oxucunu qeyri-müəyyən bir vəziyyətdə, tərəddüd içində saxlamaqdır. Şekspir sonetlərində bu üslubi figurdan çox məharətlə istifadə etmişdir. O, tərdid vasitəsilə oxucunun diqqət və marağını sona qədər mətn üzərində saxlayır.

Ümumiyyətlə, istər orijinal mətnə, istərsə də tərcümədə tərdidlər müəyyən üslubi dəyişikliklərə malik olsalar da, psixoloji cəhətdən bu, belə deyildir, çünki psixoloji cəhətdən tərdid ya zəif, ya da güclü olur. İstər psixoloji, istərsə də nəzəri cəhətdən tərdidin müəyyən dəyişikliyə uğraması tərcümənin keyfiyyətindən asılı olur.

Sonetlərin hər birində tərdidə rast gəlmək olar. Əgər bizə bir fikrin sonu, nəticəsi əvvəlcədən məlum deyilsə, ona tərdid demək olar. Məsələn, hər hansı bir cümləni inkarda verib sonra isə həmin cümlənin yaratdığı «nə üçün?» və digər suallara cavab versək, onda tərdid yaratmış olarıq. Şekspirin sonetlərindən tərdid olan hissələri ilə seçilənlər aşağıdakılardır: 9 (1-2), 14 (1-2), 17 (1-2), 21 (1-2), 46 (1-2), 61 (1-2), 65 (1-2), 66 (1-2), 67 (1-2), 76 (1-2), 105 (1-2), 130 (1-2), 141 (1-2), 144 (1-2), 145 (1-2), 154 (1-2).

1.2.7. **Antiteza** nitqdə əlaqələnen, cəmləşən sözlərin bir-biri ilə antonim münasibətində olmasından ibarət üslubi fiqurdur. Antitezanın mahiyyəti bir-birinin əksini təşkil edən əlamətlərin müxtəlif əşyalara aid olmasıdır. Antiteza zamanı müqayisə paralel şəkildə aparılır, faktlar və hadisələr bir-biri ilə qarşı-qarşıya qoyulur. 66-cı sonet antitezaya ən parlaq misaldır:

Tired with all these, for restful death I cry, -
As to behold, Desert a beggar born,
And needy Nothing trimm'd in jollity,
And purest Faith unhappily forsworn,
And gilded Honour shamefully misplaced,
And maiden Virtue rudely strumpeted,
And right Perfection wrongfully disgraced,
And Strength by limping Sway disabled,
And Art made tongue-tied by Authority,
And Folly doctor-like, controlling Skill,
And simple Truth miscall'd Simplicity,
And captive Good attending captain ill:
Tired with all these, from these would I be gone,
Save that, to die, I leave my love alone

Sonetin mövzusu haqsızlıqdır. Haqsızlığın mahiyyəti ondadır ki, yaxşı və nəcib olan hər şey tapdanır, miskin olan hər şey ləkələnir. Sonetin leksikasında nəcib insani məziyyətləri bildirən isimlər dərhal nəzərə çarpır: *desert, fairth, virtue, perfection, strength, truth, good*. Bu sözlərə şəri bildirən isimlərdən daha çox miskinliyi bildirən isimlər qrupu qarşı qoyulur: *needy, nothing, limping, sway, folly*. Belə isimlərdən sonra xeyli dərəcədə ekspressiv və emosional fellər gəlir. Bu zaman hər hansı yaxşı şeyi bildirən isimlərlə kəskin mənfi mənəsi olan feli sifətlər qrupu işlədilir: *forsworn, disgraced, miscalled*. Miskinlik bildirən sözlər qrupu ilə rifah və firavanlıq bildirən sözlər işlədilir: *trimmed in jollity, controlling*.

Şərin, səfəhliyin tam hökmranlığı barədə fikir xeyirin təhqir edilməsi təzadı ilə gücləndirilmişdir. Antitezalar sayəsində ifadəliliyi gücləndirən üslubi fiqurlar verilmişdir. Məsələn: *honour-shame, maiden-strumpet, right-wrong, folly-skill, good-ill*.

Şekspir sonetlərinin əksəriyyətində daim iki mövzu qarşı-qarşıya qoyulur. Onun sonetləri təzadlar üzərində qurulur, buna görə də antiteza ilə zəngindir.

1.3. Sonetlərdə bağlama vasitələrinə əsaslanan üslubi priyomlar. Hər hansı tam haqqında hərtərəfli təsəvvürə malik olmaq üçün onu xırdalıqlarına qədər təhlil etmək lazımdır. Bir tam kimi, cümlə mürəkkəb struktura malik sistemdir və təbii ki, konkret tərkib hissələrinə parçalanır. Cümlədə bağlayıcıların əsas funksiyası qrammatik baxımdan cümlə üzvləri arasında əlaqə yaratmaqdır. Sintaktik nöqteyi-nəzərdən isə bağlayıcılar cümlələr arasında əlaqə yaradaraq mətnin ahəngini, vəznini tamamlayır.

Cümlələrin və cümlə üzvlərinin necə bağlanmasını aydın başa düşmək və üzvlər arasındakı asılılığın növünü aydınlaşdırmaq bəzən çətin olur. Bu, üzvlər arasındakı bağlılığın formal əlamətlərinin olmaması (asindeton), ya da həddindən artıq oxşar əlamətlərin (polisindeton) olmasından irəli gəlir.

1.3.1. Asindeton cümlənin hissələrinin bağlayıcı vasitələrin köməyi olmadan əlaqələndirilməsidir. Nüqdə bu halda əlaqə intonasiya vasitəsilə reallaşır. İngilis dilində köməkçi sözlərin zəruri göründükləri yerdə olmaması tez-tez müşahidə olunur. Sözlərin bu cür birləşməsi asindetik və ya bağlayıcısız əlaqə adlanır. Fikrimizi misallarla aydınlaşdıraq (mötərizədə verilmiş sözlər buraxılmış hissələrdir):

Presume not on thy heart when mine is slain:
(because) Thou gavest me thine, not to give back again.

sonet 22 (13-14)

If I could write the beauty of your eyes,
And in fresh number all your graces,
The age to come would say "This poet lies:
Such heavenly touches ne'er toucht earthly faces"

sonet 17 (5-8)

Hər iki misalda, qeyd olunmuş yerlərdə *because* bağlayıcısı buraxılmışdır. Sonetlərdə bağlayıcılar tez-tez buraxılsa da, orada cümlələr arasında məna asılılığı asanlıqla müşahidə edilir.

Lakin bağlayıcısız əlaqələr heç də həmişə təsirli, ifadəli olmur. Məsələn, *that* bağlayıcısının buraxılması sonetin ifadəliliyini bir qədər zəiflədir, qafiyələnməyə, düzgün hecalanmaya mane olur:

Is it thy will (that) thy image should keep open
 My heavy eyelids to the weary night?
 Dost thou desire (that) my slumbers should be broken
 While shadows like to thee do mock my sight?

sonet 61 (1-4)

Sonetin katren hissəsində bağlayıcıların buraxılması, görünür, vəznin, ahəngin tələbi ilə buraxılmışdır. Asindetonun işlədilməməsi nitqə yığcamlılıq və dinamiklik verir. Bağlayıcının buraxılmasına daha çox şifahi nitqdə yol verilir.

1.3.2. Polisindeton üslubi bağlama vasitəsi kimi əsasən bağlayıcıların və sözönülərin təkrarı nəticəsində yaranır. Çoxbağlayıcılıq həmişə həmcins cümlə üzvlərinin sadalanması ilə bağlıdır və əksər hallarda sıranın hər bir tərkib hissəsinin ayrılma funksiyasına malikdir. Bağlayıcıların və bağlayıcı ifadələrin təkrarı deyimə ritmik mütəşəkkillik xarakteri verir. Bəzən çoxbağlayıcılığın doğurduğu ritm mənzum ritmə yaxınlaşır. Beləliklə, çoxbağlayıcılıq deyimin ritmik təşkili funksiyasına da malikdir.

Polisindetonun ayırma və sadalama funksiyaları da vardır. Ayırma əsasən həmcins üzvlər arasında işlənir. Məsələn *nor* bağlayıcısının polisindeton yaratmasına diqqət yetirək. Məlumdur ki, sonetlərdə *nor* bağlayıcısının *and* bağlayıcısı kimi rolu böyükdür. *Nor* bağlayıcısı ayırma funksiyasında çıxış edir:

Since brass, no stone, nor earth, nor boundless sea,
 But sad mortality o'ersways their power,

sonet 65 (1-2)

Nor are mine ears with they tongue's tune delighted,
Nor tender feeling to base touches prone,
Nor taste, nor smell, desire to be invited
 To any sensual feast with thee alone:

sonet 141 (5-8)

Göründüyü kimi, hər iki sonetdə işlənmiş inkar bağlayıcısı həmcins üzvləri bir-birindən ayırır.

Sadalama yalnız həmcins üzvlərin sadalanması ilə deyil, eyni zamanda bağlayıcıların işlədilməsi ilə də xarakterikdir:

Making a couplement of proud compare,
With sun and moon, with earth and sea's rich gems,
With April's first-born flowers, and all things rare
That heaven's air in this huge rondure hems.

sonet 21 (5-8)

Göründüyü kimi, dörd misrada üç dəfə *and* və *with* bağlayıcıları işlənmişdir.

Səlislik, ritmlilik, çoxbağlayıcılıq əsasən kitab dilinə xasdır. Polisindetondan müxtəlif təkrar növləri kimi poeziyada geniş istifadə olunur. *And* bağlayıcısının polisindeton kimi işlədilməsinə ən tipik misal Şekspirin məşhur 66-cı soneti ola bilər. Sonetdə diqqəti daha tez bağlayıcıların təkrar olunması cəlb edir. Burada 14 sətirdən 10-u *and* bağlayıcısı ilə bağlanır və bununla da on paralel konstruksiya əmələ gətirir ki, bu da həm başlanğıcda, həm də sonda *Tired with all these* ifadəsinin işlənməsi ilə əhatələnir.

Göründüyü kimi, *and* bağlayıcısının tez-tez işlədilməsi sonetin strukturuna və ahənginə heç də xələl gətirmir, əksinə, soneti ritmik edir. Sonetlərdə, ümumiyyətlə, poeziyada polisindetonun əsas üslubi funksiyası mətndə müəyyən ritm yaratmaqdan ibarətdir. Deməli, polisindeton rematizasiya nöqtəyi-nəzərindən informasiyanın ən mühüm hissəsini ayırma üsuludur.

Bu fikirləri *of, both, with, when* bağlayıcıları haqqında da demək olar.

1.3.3. Boşluq cümlələr arasında xüsusi əlaqə növüdür. Onu *qap sentence link* də adlandırırlar. Boşluq yuxarıda haqqında danışdığımız bağlama vasitələrindən fərqlənir. O, cümlələr arasında əlaqəni müəyyən etmək üçün oxucudan əqli fəaliyyət və nəticə çıxarmaq tələb edir.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxara bilərik ki, boşluq iki cümlə arasında hər hansı söz bağlılığı yox, oxucunun gümanı ilə müəyyənləşən bağlılıqdır. Boşluq *and* və *but* bağlayıcıları ilə müəyyən olunur. Bu üslubi bağlama vasitəsi birbaşa semantik göstəriciyə malik olmadığı üçün əlaqənin formal göstəricisini tələb edir.

Şekspir sonetlərində xüsusi üslubi bağlama forması olan *qap sentence link*, yaxud cümlədə boşluq əlaqəsi müşahidə edilmir.

1.4. Sonetlərdə danışq dili konstruksiyalarına əsaslanan üslubi priyomlar. Hər bir inkişaf etmiş ədəbi dildə az və ya çox sayda müəyyən olunmuş dil konstruksiyaları sistemi mövcuddur. Dil vasitələri istifadə xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənilir. Dil vasitələrindən istifadəyə ehtiyac bu vasitələrin bir-birindən asılılığı şəraitində yaranır. Onlardan istifadənin sistemli xarakteri dilin müxtəlif sferalarında söz seçimi və xarakterlərin normaya salınmasında üzə çıxır. Belə sistemlər nitq üslubu adlanır. Danışq dili konstruksiyalarına əsaslanan üslubi priyomlar bunlardır: ellipsis, qəsdən deməmə (apospis), müəllif nitqində təhkiyə, özgə nitqi – vasitəsiz nitq.

1.4.1. Ellipsisdə hər bir cümlə nitqin vəziyyəti və şəraiti ilə bağlı olur. «...Müəyyən məzmun ifadə edən cümlə məkandan havasız asılmayıb, başqa ünsürlərlə əlaqələnilir».¹⁰

Müəyyən bir mətndə işlənmiş cümlə ifadə olunan məzmunu tamamlayır və izah edir. Odur ki, cümlənin məzmunu təkcə öz tərkibindəki sözlərin lüğəti, grammatik vasitələri ilə deyil, mətnlə də bağlı olur. Bu cəhətdən dilimizdə mübtədə və xəbərin buraxılması heç də fikrin yarımçıqlığına dəlalət etmir, başqa sözlə desək, yarımçıq fikir əmələ gətirmir. Mübtədə və ya xəbəri buraxılmış cümlə ancaq üzvün çatışmazlığına, mövcud cümlənin quruluşuna görə yarımçıqdır. Ümumi mətn həmin yarımçıqlığı çox asanlıqla doldurur.

İstər rus, Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində yarımçıq cümlə nəzəriyyəsində mübahisəli cəhətlər mövcuddur. Məsələn, bəzən baş üzlərdən biri və ya hər ikisi buraxılan cümlələr¹¹, bəzən isə baş və ya ikinci dərəcəli üzlərdən biri iştirak etməyən cümlələr yarımçıq və ya elliptik cümlələr adlandırılır.¹²

Müasir ingilis dilində elliptik cümlələrin aşağıdakı növlərini müşahidə etmək olar:

- mübtədadan ibarət elliptik cümlələr,
- xəbərdən ibarət elliptik cümlələr,
- tamamlıqdan ibarət elliptik cümlələr,
- zərflikdən ibarət elliptik cümlələr.

¹⁰ Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. Л.: 1955, с.181

¹¹ Дыренкова Н.П. Грамматика чехского языка. М.: 1970, с.277

¹² Пешковский А.Н. Русский синтаксис в научном освещении. Вып. VII, М.: 1956, с.397

I.F.Vardula görə, «dil vahidini ellipsisə uğratmaq heç də onu sadəcə olaraq işlətməmək deyil, onu işlətməklə onun məzmununu suppresiya (məlumatı ötürənin hər hansı dil elementini ifadə etməyə qadir olduğu, amma ifadə etməməsi) vasitəsilə ifadə etmək deməkdir».¹³

1.4.2. Aposaypisis (*qəsdən deməmə*) mətnyaradıcı amillərdən biridir. Aposaypisis hiss axını, qərarlılıq və ya söhbəti davam etdirməmək istəyi ilə meydana çıxan fikrin ifadəsinin qəflətlən kəsilməsidir. Aposaypisisdə müəllif öz işini məntiqi sonluğa qədər aparmır. O, oxucuya imkan verir ki, əsərin məna quruluşundan asılı olaraq ümumi bir nəticəyə gələ bilsin.

Aposaypisis sintaktik üslubi vasitə kimi oxucuya çox güclü bir həyəcan dalğası haqda məlumat verir. Bu üslubi vasitənin ideyası ondan ibarətdir ki, danışan şəxs ya əvvəlki sözünü kəsərək yeni bir cümləyə başlayır, ya da sadəcə olaraq nitqini yarımçıq qoyur.

1.4.3. Müəllif nitqində təhkiyə. Struktur və semantik baxımdan cümlənin bir növü də sual cümləsidir. Sual daha çox danışq dilinə xasdır və çox vaxt dialoqlarda işlədilir. Sual verən şəxs cavabı bilmir və sualı da cavab almaq məqsədilə verir. Müəllif nitqində təhkiyə sualın real təbiətini dəyişir və onu üslubi vasitəyə çevirir. Müəllif nitqində təhkiyədə sual da, cavab da bir nəfər tərəfindən, adətən müəllif tərəfindən verilir. Bu təhkiyədən nətiq nitqində daha çox istifadə olunur.

1.4.4. Özgə nitqi - vasitəsiz nitq. Bədii nitq üslubunda nitqi ifadə etmənin 3 növü mövcuddur: vasitəsiz nitq, vasitəli nitq və özgə nitqi-vasitəsiz nitq. Özgə nitqi-vasitəsiz nitqin də iki növü vardır: vasitəli-vasitəsiz nitq və daxili nitq.

Vasitəsiz nitq yazıda iki halda özünü göstərir:

- təhkiyə dilində,
- dialoqlarda.

Təhkiyə dilində vasitəsiz nitq dırnaq arasına alınır, dialoq şəklində verildikdə isə yeni sətirdən tire işarəsi ilə yazılır. Hər iki hal vasitəsiz nitq üçün təbii sayılır. Lakin onlardan istifadə daha çox müəllif üslubu ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, sonetlərin heç biri dialoq

¹³ Вардудль И.Ф. Основы описательной лингвистики. М.: 1964, с.303

şəklində yazılmamışdır, çünki onlarda sual verən də, cavab verən də müəllifin özüdür.

Vasitəli-vasitəsiz nitq hələ XVIII əsrə aid ədəbiyyatda müşahidə edilsə də, ingilis bədii ədəbiyyatında daha çox son zamanlar istifadə edilir. Vasitəli nitqdən vasitəsiz nitqə keçid prosesində nitqin səciyyəvi xüsusiyyətləri o qədər dolaşlıq salınmışdır ki, onları yalnız hər bir deyimin komponentlərinin mükəmməl linqvistik təhlilindən sonra müəyyənləşdirmək mümkündür.

1.4.6. Daxili nitq. Son zamanlar ingilis bədii ədəbiyyatında geniş istifadə edilən daxili nitq müəllifin özgənin fikrini, hisslərini təsvir etməsidir. Hər bir müəllif öz əsərində daxili nitqdən istifadə edərkən bir neçə motivə əsaslanır. Əsas motivlər aşağıdakılardır:

- personajın müəyyən tərəflərinin dərk edilməsi üçün müəllifin oxucuya kömək etmək təşəbbüsü,
- müəllifin oxucu qavrayışını fəallaşdırmaq cəhdi,
- müəllifin zaman əlaqələrinin uyğunsuzluğu səbəbindən əsərdə əvvəllər əks olunmamış yeni məlumatı daxil etmək ehtiyacı,
- müəllifin özünüifadə cəhdi, öz fikir və hisslərini personajların qavrama prizmasından keçirərək, onların intellektual yaradıcılıqlarını fəallaşdırmaqla ifadə etmək cəhdi.

Vasitəli və vasitəsiz nitq kimi, daxili nitq də iki yolla həyata keçirilir:

- personajın öz nitqi ilə,
 - personajın öz adından verilən müəllif sözü ilə.
- Məlum olduğu kimi, daxili nitq yalnız bir funksiya yerinə yetirir – fikri həyata keçirir. Daxili nitq linqvistik kateqoriya yox, psixoloji kateqoriyadır.

Vasitəli-vasitəsiz nitqlə müqayisədə daxili nitq daha yarımçıq, qeyri-məntiqi və qırıqdır. O, personajın hiss və duyğularını ifadə etdiyi üçün bir qədər emosionaldır. Vasitəli-vasitəsiz nitq isə həqiqi, daha məntiqi nitqi ifadə edir.

1.5 Sonetlərdə struktur mənadan üslubi məqsəd üçün istifadənin iki forması mövcuddur: ritorik sual və litota.

1.5.1. Ritorik sual. Ritorik sual diqqəti cəlb etmək, təəssüratı gücləndirmək, nitqin emosional tonunu qaldırmaq və ruh yüksəkliyi yaratmaq məqsədilə işlədilir. Ritorik sual cavab tələb etmir, onun cavabı artıq məlumdur. O, oxucunu düşündürməyə, mühakimə

yürütməyə, həyəcanlanmağa sövq edir və onun nəticəyə gəlməsini tələb edir:

Being your slave, what should I do but tend
Upon the hours and times of your desire?

sonet 57 (1-2)

Bu sonetdə əslində təsdiqdə olan cümlə emosional sualla başlayır. Belə cümlələr qədim və orta əsrə aid əsərlərdə, xüsusilə şer dilində müşahidə edilir. Müasir dövrümüzdə ritorik sualdan nətiq nitqində, müxtəlif mövzularda oxunan mühazirələrin dilində diqqəti cəlb etmək və ya müəyyən fikir ətrafında dinləyicini düşündürmək məqsədilə istifadə olunur.

1.5.2. **Litota** üslubi bir vasitə kimi mübalighənin əksi olan məcazdır. O, təsvir olunan əşya, yaxud hadisənin ölçüsünü, əhəmiyyətini bilərəkdən kiçiltmək yolu ilə yaradılan obrazlı ifadədir. Başqa sözlə desək, litota dildə iki inkarın bir-birini neytrallaşdırması nəticəsində yaranan üslubi fiqurdur.

Litota çevik və dəyərli dil aləti kimi təzahür edir. İnkarlığın əlaqələnməsi ilə yaranan litota fiquru bəzi tədqiqatlarda istisnasız olaraq təsdiqin zəiflədilməsi vasitəsi kimi şərh olunur. Onun inkarlıq semantikasi ilə tam antonimləşməsi fikri də irəli sürülür. Litotanın antonim sözün ifadə etdiyi təsdiqin təkrarı kimi meydana çıxması fikri də mövcuddur. Əslində litotanın bu cür qiymətləndirilməsi onun ifadə imkanlarının süni surətdə məhdudlaşdırılması, bu elastik və tutumlu ifadə formasının dil üçün səciyyəvi olmayan "riyaziləşdirilməsi", onun semantik-funksional özünəməxsusluğunun təhrif edilməsi deməkdir.

Litotanın üslubi vasitə kimi səciyyəvi cəhəti onun inkar konstruksiyalarından ibarət olmasıdır. Litotada iki inkar birləşərək müsbət keyfiyyət yaradır. Məsələn, *not unkindly* müsbət mənə bildirir və *kindly* deməkdir.

Not a bad thing – a good thing
Pis şey deyil – yaxşı şeydir
No coward – a brave man
Qorxaq deyil – cəsurdur

Litotanın birinci komponenti həmişə *not* inkarı ilə ifadə edilir, ikinci komponentinin tərkibində isə inkar mənalı ön şəkilçisi olur.

«**Məxəz və tərcümə mətnlərində üslubi sintaksinin uyğunluğu və tərcümə prinsipləri**» adlanan ikinci fəsilə məxəz və tərcümə mətnləri arasındakı fərqli və oxşar cəhətlər üzə çıxarılır və müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Tərcümədə hər şeydən əvvəl, iki başlıca ünsür nəzərdə tutulur: a) tərcümə olunacaq mətnin tam başa düşülməsi, b) başa düşülənin adekvat şəkildə tərcümə dilində ifadə olunması. Bununla bağlı Şekspirin sonetlərinə müraciət edək:

Lo, in the orient when the gracious light
Lifts up his burning head, each under eye
Doth homage to his new-appearing sight,
Serving with looks his sacred majesty.

sonet 7 (1- 4)

Sonet orijinalda parlaq bir metafora ilə açılır, oxucu orada həyat ilə günəşin hərəkətinin metaforik müqayisəsi ilə qarşılaşır.

S.Marşakın rus dilinə etdiyi tərcümədə oxuyuruq:

Пылающую голову рассвет
Приподымает с ложа своего,
И все земное имеет ему привет,
Лучистое встречая божество.¹⁴

Sonetin ingilis mətnində bir və iki hecalı sözlər üstünlük təşkil etdiyindən oradakı sözlərin sayı xeyli çoxdur. Ona görə sonetdəki hər söz bədii “yük” daşıyır. Rus mənzum şerinə müvafiq olaraq tərcümədə beşəqtili yambdan istifadə olunmuşdur. Məsələn, *orient* və *gracious light* sözləri tərcümədə *рассвет*, *лучистое* sözü kimi verilmişdir. Orijinalın 3-cü misrasındakı *new-appearing* söz birləşməsi isə həqiqəti əks etdirir. *Sacred majesty* ifadəsini tərcüməçi *божество* sözü ilə vermişdir.

¹⁴ Маршак С.Я. Сонеты Шекспира. М.: «Советский писатель», 1963, с.13

Şer tərcüməsinin texnikası üçün bu kimi əvəzolunmalarda qeyri-adi heç nə yoxdur və orijinala bu cür real yaxınlıq Şekspirin fərdi üslubunun xüsusiyyətlərini saxlamaq nöqtəyi-nəzərindən çox vacibdir. Marşakın tərcümədə verdiyi *“пылающую голову приподымает”* ifadəsi orijinaldakı *Lifts up his burning head* metaforasına son dərəcə yaxındır. Həm orijinalda, həm də tərcümədə verilmiş bu metafora məhz Şekspir şerinə xas olan cəhətdir.

N.V.Qerbelin etdiyi tərcümədə oxuyuruq:

Когда светило дня вздымает на востоке
Свой лучезарный лик – восторг у всех в глазах.
И каждый на своем приветствует пороге
Приход его, пред ним склонялся во прах.¹⁵

Təhlilə keçməzdən əvvəl bir fikri qeyd edək. Tərcümə prosesində məna eyniliyini maksimum səviyyədə qoruyub saxlamaq, mətnlər arasında qanunauyğun əlaqələri müəyyənləşdirmək tərcümə qarşısında qoyulan əsas tələblərdən biridir. İstənilən tərcümə növündə iki dilin mövcudluğu, iki dil sistemi arasında uyarlıqların müəyyənləşdirilməsi tələb olunur.¹⁶

N.B.Qerbelin tərcüməsindəki ifadələr orijinalda olan xüsusiyyətləri heç də tam əks etdirmir, orada obrazların qeyri-adiliyi poetik möhürlərlə təqdim edilir (*светило дня, лучезарный лик, склонялся во прах*). Orijinal ilə müqayisədə N.B Qerbelin tərcüməsində vəzn fərqi də vardır. Orada təqtilərin sayı orijinaldakından 1 bölgü artıqdır. Lakin bu, bədii dəqiqliyə nail olmağa heç də kömək etmir. Şübhəsiz, orijinal ilə tərcümə arasında ümumi məna uyğunluğu vardır (orijinalda olduğu kimi, tərcümədə də söhbət günəşin doğmasından və insanların buna necə sevindiyyindən gedir), lakin sözlərin mənasının işlənmə xüsusiyyətlərinə görə məcazın gücü tərcümədə hiss olunmur.

Sonetin 2-ci katren hissəsində günorta çağı (müəllif bunu gənlik çağı ilə müqayisə edir) günəş obrazı verilir (*golden pilgrimage* –

¹⁵ Гербел Н.В. Полн. Собранные сочинения В.Шекспира в переводе русских писателей. т. III СПб, 1880, с.553

¹⁶ Юсупов Р.А. Введение в теорию и практику перевода // Казань: КГИП, 1986, с. 31, Сборник статей

золотое странствие və ya *золотой путь*). 4-cü misrada günəşin qürub etməsindən söhbət açılır. Burada günəş artıq heç kəsin diqqətini cəlb etmir, ona görə də müəllif buna başqa tərəfdən yanaşır (onu qocalıq ilə müqayisə edir) və sonuncu iki misrada sonetin əsas məqsədini (dosta yalvararaq dünyanı oğluna buraxmaq) təkrarlayır:

And having climb'd the steep-up heavenly hill,
Resembling strong youth in his middle age,
Yet mortal looks adore his beauty still,
Attending on his golden pilgrimage;
But when from highmost pitch, with weary ear,
Like feeble age he reeleth from the day,
The eyes, fore duteous, now converted are
From his low tract and look another way,
So thou, thyself outgoing in thy noon,
Unlookt on diest, unless thou get a son.

S.Marşakın tərcüməsində oxuyuruq:

Когда в расцвете сил, в полдневный час,
Светило смотрит с вышины крутой,
С каким восторгом миллионы глаз
Следят за колесницей золотой.
Когда же солнце завершает круг
И катится устало на закат,
Глаза его поклонников и слуг
Уже в другую сторону глядят.
Оставь же сына, юность хороня
Он встретит солнце завтрашнего дня.¹⁷

Göründüyü kimi, S.Marşakın tərcüməsi orijinala adekvatlıqdan uzaqdır. Sonetin hər bir misrasında əsas fərdi-səciyyəvi cəhət təzələnilir. Sonetin 2-ci bəndində mavi səma obrazı "*dik*" *təpəcik* (*светило смотрит с вышины крутой* - *the steep-up heavenly hill* - *крутой небесный холм*), *golden pilgrimage* ifadəsi isə *золотой путь* kimi

¹⁷ Маршак С.Я. Сонеты Шекспира. М.: «Советский писатель», 1963, с.13

verilir. Sonetdə isə günəşin hərəkətindən danışılır, günəşin doğması gəncliklə müqayisə olunur.

Sonetin 3-cü bəndi lüğət baxımından orijinaldan çox uzaqdır, ancaq əsas fikir, qayə yenə də saxlanmışdır. Məsələn, günəşin qürubu insanın qocalığı ilə müqayisə edilir və yalnız “yorğun” sözü ilə verilir ki, bu da sonetdə işlədilmiş *weary* sözünə müvafiqdir.

Sonetin sonuncu misrasının tərcüməsi isə orijinaldan fərqlənir. Tərcümə xoş əhval-ruhiyyə ilə tamamlanır: “Günəşin sabahkı gününü qoy oğlun qarşıləsın”. Lakin orijinalda bu heç də belə deyildir, o, kədərli notlarla bitir: “Əgər övladı yoxdursa, qoca, yaşlı adamın qayğısına heç kəs qalmaz”.

Orijinal ilə tərcümənin müqayisəsi zamanı həddən artıq uyğunsuzluq müşahidə edilir. Tərcümədə misraların sayı artıqdır, ayrı-ayrı yerlərdə orijinaldakı mənadan uzaqlaşmalar vardır. Lakin əsərin ümumi ruhunun və poetik tonun saxlanması baxımından tərcüməni məqbul saymaq olar. Tərcümə və orijinaldakı yaxınlıq hərfi, yaxud leksik yaxınlıq deyil, obrazlılıq, ifadəlilik, ritmik baxımdan yaxınlıqdır. Başqa sözlə desək, poeziyanın poeziya ilə tərcüməsidir.¹⁸ Müxtəlif dil səviyyələrinin tərcüməsi nöqteyi-nəzərindən də bu cür tərcüməyə tamamilə bəraət qazandırmaq olar.¹⁹

S.Marşakın tərcümələrində daha bir xüsusiyyət – orijinalın xüsusiyyətlərinə uyğunluq xüsusiyyəti mövcuddur. Bu, sadəlik, həmsöhbətinə bilavasitə müraciət etmə tərz, bütün poetik möhürlərdən uzaq olmadır. Bu, sonetlərdə təsvir edilmiş insani xüsusiyyətləri daha nəzərdə tutan edir.

N.V.Qerbelin tərcüməsində oxuyuruq:

Вступив на высоту небесного восхода,
Как юноша, за грань успевший перейти,
Оно еще влечет к себе глаза народа,
Следящего его в благом его пути.
Когда же оно в прах склоняется к закату,

¹⁸ Tytler A.F. Essays on the principles of Translation. London: 1971, p. 35-62

¹⁹ Nida E.A. Principles of Translation as Exemplified by Bible Translating. In book: On Translation. N.Y.: 1966, p.19

Как мир под гнетом лет и бременем труда,
Холодные к его померкнувшему злату,
Луковые глаза глядят уж не туда.
Так, полдень пережив, и ты, друг, как руина,
Склоняться в прах, когда иметь не будешь сына.

Göründüyü kimi, tərcümə ədəbi-kitab ştampları ilə boldur, (*небесного восхода, влечет к себе глаза, в благом пути, под гнетом лет* və s.). N.V.Qerbelin tərcüməsində bədiilik zəifdir (*золотой путь* əvəzinə *благой путь*), müəllif *склоняться в прах* sözünü üç dəfə işlətməklə (1-ci katren də daxil omaqla) təkrara yol vermişdir. Orijinə isə heç bir təkrar yoxdur. Sonuncu iki bənd diqqəti xüsusilə cəlb edir. Şer ölçüsünü doldurmaq xatirinə *и ты, друг* müraciəti, əsaslandırılmamış (görünür, yalnız qafiyə xatirinə) *как руина* müqayisəsi və sonuncu misradakı *когда иметь не будешь сына*” budaq cümləsi tərcümədə yersiz görünür.

Yuxarıda sadaladıqlarımızla yanaşı, sonetin tərcüməsində bütün stroflarda müxtəlif səviyyəli anlaşılmazlıqlar, yanlışlıqlar, lüzumsuz əlavələr, əsassız ixtisarlar da müşahidə edilir. İonnes fon Günter hesab edirdi ki, şer tərcüməsində ekvilinearlıq, qafiyələrin səciyyəsi, assonanslar və s. xüsusiyyətlər saxlanmalıdır²⁰, lakin lirikada o özü buna müvəffəq ola bilməmişdir. Həqiqətən də, əlavə, ixtisar, dəyişiklik etmədən, vəznə, qafiyəni və s. əvəz etmədən şeri bir dildən başqa bir dilə tərcümə etmək mümkünsüz görünür. Lakin hansı əlavələrin, hansı ixtisarların məqbul olduğu, bir sözlə, hansı dəyişikliklərə yol verilməsinin mümkünlüyü müəyyənəşdirilməlidir.

Sabir Mustafanın tərcüməsinə nəzər salaq:

Od qızı qaldırıb odlu başını
Qızıl beşiyindən durar hər səhər.
Yer üzü görəndə qəlb sirdaşını,
Ona məhəbbətlə səcdə eləyər.

²⁰ I.Gunter. Structure and Style in Poems // "Style", vol 1. №2, 1967.

Müərcim sonetin tərcüməsinə yaradıcı şəkildə yanaşmışdır. O, orijinala münasibətdə dəqiqdir. Görünür, S.Mustafa soneti sözbəsöz, ifadəbəifadə, sonet üzərində yaradıcılıq axtarışları aparmadan tərcümə etmək fikrindən uzaq olmuşdur, eyni zamanda o, tərcümədə orijinalın məzmununu və ruhunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

T.Əyyubovun tərcüməsi isə xeyli fərqlidir:

Şəfəq öz alovlu, odlu başını
Qaldırır səhərlər şən yatağından.
Torpaq salamlayır can sirdaşını,
Zövq alıb göylərin çil-çırağından.

Orijinalın mətni onun tərcüməsində ciddi dəyişikliyə məruz qalmışdır. Çox güman ki, bədii tərcümə sahəsində daha geniş təsəvvürə malik olan T.Əyyubov tərcümə prosesində sonetin ideyasını qoruyub saxlamağa çalışmış və buna müəyyən dərəcədə müvəffəq olmuşdur. Tərcümənin mətni ifadəli, aydın, emosional ruhludur.

Sonetin sətiri tərcüməsi isə belədir:

Budur, şərqdən ilahi bir işıq
Hamının gözü önündə, öz alovlu başını qaldırır.
Yer üzü onun yeni görünüşünü görüb
Ona böyük məhəbbətlə xidmət edir.

Müqayisələr göstərir ki, T.Əyyubovdan fərqli olaraq, S.Mustafa bəzi hallarda fikrin ifadəsini diqqətlə izləyir, bəzi hallarda isə ardıcılıq pozur və sərbəstliyə yol verir. Belə sərbəstlik də onu orijinaldan bir qədər uzaqlaşdırır.

Bu tərcümələrə diqqət yetirdikdə onların hər ikisində orijinalda olmayan sözlərin işlədildiyini görmək olar. Buna *od qızı, qızıl beşik, qəlb sirdaşı* kimi sözləri misal göstərmək olar.

Sonetin 2-ci katren hissəsinə diqqət yetirək:

Bu məşəl günorta çatar zirvəyə -
Yaşar gəncliyinin xoş dəmlərini,
Hamı heyran-heyran boylanıb göyə,
Öpər baxışıyla qədəmlərini,

Elə ki görünər yorğun, ixtiyar
Enər qəmli-qəmli öz yatağına
Əvvəl məftun-məftun səcdə qılanlar
İndi arxasını çevirər ona.

(S.Mustafa)

T.Əyyubovun tərcüməsində oxuyuruq:

Günorta vaxtında göy qübbəsində
Elə ki bu məşəl ucalıb qalxır
Bu qızıl təkerin hərlənməsinə
Heyrətlər içində milyon göz baxır!
Günəş tamamlayıb səyahətini
Batmağa gedirkən yorğun, hər dəfə
Onun vurğunları öz diqqətini
Çevirib döndərir başqa tərəfə.

T.Əyyubovun tərcüməsi orijinaldan xeyli uzaqdır. Buna səbəb onun həmin soneti orijinaldan tərcümə etməməsidir. T.Əyyubovun tərcüməsi S.Marşakın rus dilinə etdiyi tərcümə əsasında edilmişdir. Müq. et: *колесницей золотой - qızıl təkər, поклонников - vurğunları*.

Məqsədimiz heç də orijinaldan uzaqlaşma hallarının hamısını burada sadalamaq deyildir. Tərcüməçinin işi son dərəcədə mürəkkəb, zərgər dəqiqliyi tələb edən məsuliyyətli bir işdir. O, tərcüməni etdiyi dilin incəliklərinə bələd olmalı, orijinalın məxsus olduğu xalqın məişətini, adət-ənənələrini, həyat tərzini yaxşı bilməlidir. Yalnız belə olduqda o, tərcümə etdiyi dilin oricinallığını, həmin xalqın fikrini, düşüncə tərzini tərcümədə düzgün əks etdirə bilər.

Sonetin sonuncu 2-ci misrasına diqqət yetirək:

Yerində övladın qalmasa əgər,
Səndən də beləcə üz döndərərlər.

(S.Mustafa)

Gəncliyi dəfn edib, yaxşı oğul qoy
Sabahkı günəşi qarşıləsın o.

(T.Əyyubov)

S.Mustafa öz tərcüməsində Şekspirin fərdi üslubunu qoruyub saxlamağa çalışmışdır.

Tərcümədə üslubun saxlanması və əhəmiyyəti qədim olduğu qədar də mübahisəlidir. Hələ yeni eradan əvvəl I əsrdə Siseron məşhur Esxil və Demosfenin nitqlərini tərcümə edərkən yazmışdı ki, o təkcə mətnin mənasını verməklə kifayətlənməmiş, əslin quruluşunu və fiziologiyasını saxlamağa səy etmiş, öz dilinin imkanları daxilində məzmunla əlaqədar olaraq formanı da verməyə çalışmışdır.²¹ Tərcümədə üslubun saxlanması ilə bağlı C.Tolmanın fikri maraq doğurur: tərcümə təkcə xarici dilin sözlərini ingilis dilinə çevirməkdən ibarət deyildir, tərcümə metamorfozadır (sitat Q.Bayramovun tədqiqatından götürülmüşdür)²². Başqa sözlə, tərcümə ingilis oxucusunda və ya dinləyicisində məxəz mətni ana dilində oxuyan və ya dinləyən adamda oyatdığı eyni hiss və duyğuların oyanmasıdır».²³

Qeyd etmək lazımdır ki, şer tərcüməsində dəqiqlik orijinalın mexaniki reproduksiyası ilə şərtlənmir. Bunun üçün dərin biliyə əsaslanan cəsarətli təxəyyül gərəkdir.²⁴

Nəticədə dissertasiyanın əsas müddəaları ümumiləşdirilir. Dissertasiyanın məzmunu aşağıdakı məqalələrdə əks olunmuşdur.

1. Şekspir sonetinin üslubi təhlili. N.Tusi adına Azərb. Dövlət Pedaqoji Universiteti. Pedaqoji Universitet xəbərləri (humanitar elmlər seriyası) №2, Bakı-1999.

2. Şekspirin 130-cu sonetində işlənmiş abzas forması haqqında. Azərb. Dövlət Pedaqoji Universiteti. Pedaqoji Universitet xəbərləri (humanitar pedaqoji, psixoloji elmlər seriyası) №3, Bakı-2001.

3. Şekspir sonetlərində işlənmiş ritorik sualların Azərbaycan dilinə transformasiyası. Azərb. Dövlət Pedaqoji Universiteti Pedaqoji Universitet xəbərləri (humanitar pedaqoji, psixoloji elmlər seriyası) №2, Bakı-2002.

²¹ Цицерон М. Полное собрание речей в русском переводе // Том 1. СПб. М.: 1901, с. 62-63.

²² Bayramov Q.N. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə nəsr tərcüməsinin sintaktik-üslubi məsələləri: fil. elm. nam. dis., Bakı, 1971, s.76.

²³ Tolman H.C. The Art of Translating. N.Y.: 1962, p.2.

²⁴ Маршак С. Я. Собр. соч. в 4-х томах, Т.4.М.: 1960, с.346.

5. Məxəz mətn və tərcümə mətni arasında mümkün olan uyğunluqlar. Azərb. Dövlət Pedaqoji Universiteti Pedaqoji Universitet xəbərləri (humanitar pedaqoji, psixoloji elmlər seriyası) №1, Bakı-2003.

6. Tərdidlər danışiq dili konstruksiyası kimi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər №2, Bakı-2003.

**SYNTACTICAL STYLISTIC PROBLEMS IN THE
TRANSLATION OF POETRY
(ON THE BASIS OF TRANSLATIONS OF THE SONNETS OF
W.SHAKESPEAR INTO AZERBAIJANI)**

S U M M A R Y

This paper consists of an introduction, two chapters, a conclusion and a bibliography.

In the introduction the author substantiates the actuality, aims and tasks of the research work, speaks of its scientific novelty, its theoretical and practical significance, research methodology, as well as of its sources, approbation and structure.

The aim of the present paper is to determine the principles of transformation of the syntactical-stylistic devices, which are of great importance in the poetic text. To achieve the said goal the sonnets of W.Shakespeare and their Azerbaijani translations by T.Eyyubov, S.Mustafa and also the Russian translations by S.Marshak and N.Gerbel have been subjected to comparative analysis, the positive and negative features in the translation have been pointed out.

The first chapter titled "Stylistic syntax of W.Shakespeare's sonnets" deals with the study of the stylistic nature of the syntax of W.Shakespeare's sonnets interesting from the point of view of translation. The stylistic effect of each device is determined by proceeding from a concrete linguistic environment.

The second chapter titled "Syntactical-stylistic correspondence in the source and target texts and principles of transformation" is an attempt aimed at finding differences and correspondences in the source and target texts from the point of view of formal expression of certain stylistic devices in translation and from the point of view of their effect. To find a better correspondence sometimes different translation of one and the same text are compared.

The conclusion reflects the author's inferences and recommendations. The bibliography includes 180 papers in various languages.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ДЖАФАРОВА КЯМАЛЯ ХАВАДАР ГЫЗЫ

**СИНТАКТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
В ПОЭТИЧЕСКОМ ПЕРЕВОДЕ
(НА ОСНОВЕ ПЕРЕВОДА СОНЕТОВ В.ШЕКСПИРА НА
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК)**

**10.02.20 – сравнительно-историческое и сравнительно-
типологическое языкознание**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук**

Баку – 2004